

1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları

Pertek, Mazgird, Çemişgezek and Sağman Districts According to the 1691 Jizya Inventory

Zülfiye KOÇAK*

Özet

Osmanlı tarihi incelemelerinin temel başvuru kaynaklarını arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Birinci el kaynaklardan olan arşiv belgeleri, geçmişin günümüze aktarılmasında köprü vazifesi üstlendiklerinden oldukça önem taşımaktadırlar. Bu belgeler arasında yer alan cizye defterleri de insan, zaman ve mekân unsurlarını bir arada barındırdıklarından Osmanlı tarihi araştırmalarının vazgeçilmezleri arasındadırlar.

Bu çalışmada H.1102/M.1691 yılında tutulan Diyarbekir Eyaleti'ne tabi Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman kazalarına ait cizye defterinin tanıtımı ve değerlendirmesi yapılmıştır. Defter, adı geçen kazalarda gayrimüslim nüfusun ikamet ettiği mahalleleri ve köyleri göstermekte, bu coğrafyada yaşayan insanların fiziksel özellikleri ve meslekleri hakkında bilgiler içermektedir. Bu bağlamda defterdeki bilgiler dikkatlice incelenmiş adı geçen kazaların o dönemki sosyo-ekonomik ve demografik dinamikleri açığa çıkarılmaya çalışılarak bu bilgilerin hangi tür çalışmalarda kullanılabileceğine dair öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Diyarbekir Vilayeti, Cizye, Gayrimüslim, Nüfus.

Abstract

The archival documents are the main sources for the investigation of the Ottoman history. These sources are very important as they are functioning like a bridge, conveying the past into present. In examining the Ottoman history, Jizya inventories are of great importance as these documents contain aspects relating to the people, places and time.

---

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi , Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: zkocak@ben.edu.tr

This particular study focuses on the Jizya inventory of 1691 relating to Pertek, Mazgirt, Cemişgezek and Sagman districts of Diyarbekir Province. Jizya inventories relating to above mentioned districts, provides detailed information about the villages and quarters which accommodated the non-Muslim population and it reveals important hints regarding the physical appearances and occupations of these people at the time. In this sense, these specific documents are well-scrutinized in order to reveal the socio-economic and demographic dynamics of the aforementioned districts and suggestions are made about how info in these specific documents can be used in further studies.

Key Words: Ottoman, Diyarbekir Province, Jizya Inventory (Poll-Tax Account Book), Nonmuslim, Population

Giriş

Cizye “kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek” manasındaki ceza mastarından türemiş bir isim olup¹, İslam devletlerinde zimmî hukuku kapsamında gayrimüslim halktan toplanan vergiyi ifade etmektedir.²İslam hukukunda gayrimüslimlere tanınan çeşitli haklara karşılık, onlardan yıllık olarak kişi başına belirli miktarlarda “cizye” adında bir vergi vermeleri istenmiştir.³ İslam devletlerinde uygulanan cizye vergisi, hem teorik hem de uygulama alanlarında uzun bir ilerlemenin ardından son şeklini almıştır.⁴

İslam devletlerindeki cizye uygulaması Hz. Muhammed dönemine kadar gitmektedir. Müslümanların Medine’ye göç etmelerinden sonra, İslam hukukunun gayrimüslimler ile ilgili hükümleri ortaya çıkmaya başladı. Hz. Muhammed’in, Hayber Yahudileri, Fadek ve Vadi’lu’l-Kura Yahudileriyle yaptığı anlaşmalar bu hükümlerin temeli olarak kabul edilmektedir. Adı geçen anlaşmaların ardından, Bahreyn seferi sonunda Yahudi ve Hristiyan kabileleriyle yapılan anlaşmalar kapsamında ilk kez cizye vergisi alınmaya başlanmış ve Tebuk seferi sonrasında bu uygulama devam ettirilmiştir.⁵ Cizye vergisinin şekil ve miktarlarının Hz. Ömer zamanında düzenlendiği ifade edilmektedir. Buna göre cizye sağlık açısından herhangi bir özrü olmayan, 14-75 yaş aralığında, üretime katılan gayrimüslim erkekten alınan baş vergisidir. Mükelleflerin maddi

¹ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, C. VIII, s. 42.

² Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2001, s. 35.

³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yay., İstanbul 1996, s. 23.

⁴ Boris Christof Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizye ”, *Belleten*, VIII/32 (1944), s. 615.

⁵ Hüseyin G. Yurdaydın, “İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/1, Ankara 1986, s. 97-98.

durumuna göre üç ayrı sınıf; â'lâ (yüksek gelire sahip), evsât (orta gelire sahip), ednâ (düşük gelire sahip) üzerinden toplanmaktaydı. Bu sınıfların ödemesi gereken miktarlar sırasıyla: gümüş olarak 48, 24 ve 12 dirhem, altın olarak 4, 2 ve 1 dinar idi.⁶ Ama, felçli, yaşlı, çalışmaktan aciz ve yoksul kimseler, cizye vermekle yükümlü değillerdi. Cizye her zaman nakdî olarak alınmamıştır. Bazen aynı, bazen de bir hizmet karşılığı sayılmıştır. Tahsil şekli ve zamanı uygulayan devletlere göre değişiklik göstermiştir.⁷

Günümüzde cizye konusunda yapılan çeşitli çalışmalar olmakla beraber⁸ cizye defterleri konusundakiler sınırlıdır.⁹ Machiel Kiel¹⁰, Bruce W. Mc. Gowman¹¹, Daniel Gofman¹², Linda Darling¹³, R.C. Jennings¹⁴, Boris Christof

⁶ Nedkoff, a.g.m., s. 608-609; Erkal, a.g.m., s. 44; C. H. Becker, a.g.m., s. 200.

⁷ Erkal, a.g.m., s. 43-44.

⁸ Ömer Lütfi Barkan, "894 (1488-1489) Yılı Cizyenin Taksimatına Ait Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, I/I (1964), s. 1-117; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Bellekten*, LV/213 (1991) s. 371-391; Özel, a.g.m., s. 35-50; Erkal, a.g.m., s. 42-45; Halil İnalıcık, "Osmanlılar'da Cizye", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 45-48; Becker, a.g.m., s. 199-201.

⁹ İbrahim Özcoşar- Hüseyin Haşimi Güneş, "Osmanlı Devleti'nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı'nın Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375)", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış-2006, 5/15, s. 159-179; Recep DüNDAR, Mesut Aydın, "3924 Nolu Cizye Defterine Göre Kıbrıs Eyaleti Baf ve Kukla Kazalarında Gayrimüslimler (H.1061/M.1650-51)", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 31, Niğde 2012, s. 77-98; Mehmet Salih Erpolat, "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* (SBARD), Sayı: 4, Eylül 2004, s. 189-204; Doğan Yörük, "1843 Tarihli Cizye Defteri'ne Göre Aksaray Kazası'ndaki Gayrimüslimler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.170, İstanbul 2007, s. 143-160; Doğan Yörük, "H.1259/ M.1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri'de Rum ve Ermeniler", *Turkish Studies*, Volume 8/11 Fall 2013, p. 439-466; Recep DüNDAR, "H.1053/M.1643 Tarihli 8428 No'lu Cizye Defteri'nin Tanıtımı ve Değerlendirilmesi." *History Studies*, no. 4 (November 2012), s. 125-146.

¹⁰ Machiel Kiel, "Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and The Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research", *Etudes Balkaniques*, 1990/4, s. 70-104; Machiel Kiel "Anatolia Transplanted Patterns of Demographic Religious and Ethnic Changes in The District of Tozlu (N. E. Bulgaria) 1479-1873", *Anatolica XVII*, 1991, s. 1-27; Machiel Kiel, "Hrazgrad Hezargrad Razgrad The Vicissitudes of Turkish Town in Bulgaria", *Turica*, (1991), s. 21-23.

¹¹ Bruce W. Mc. Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe Taxation Tradeand Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge 1981.

¹² Daniel Gofman, "The Maktu System and the Jewich Community of Sixteenth Century Safed: A Study of Two Documentsfrom of the Ottoman Archives", *Osmanlı Araştırmaları*, III, 1982, s. 81-90.

¹³ Linda Darling, *Revenue Raisingand Legitimacy Tax Collection and Financial Administration in the Ottoman Empire 1550-1560*, Leiden-Brill 1996.

Nedkoff¹⁵, Gyula Kaldy-Nagy¹⁶, Maria Tatarova¹⁷, Doğan Yörük¹⁸ gibi araştırmacılar bu defterleri nüfus hareketleri, din değiştirme ve ekonomik alanlardaki çalışmalarda kullanırken diğer araştırmacılar daha çok şehir tarihi, antropoloji, sosyal etkileşim ve kültürel açıdan değerlendirmektedirler. Cizye defterlerinde ekonomi, nüfus, şehir ve köyler hakkında verilen bilgiler bize daha önceki yıllarda tutulan tahrir defterlerindeki verilerle karşılaştırma yapabileceğimiz olanağı sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında cizye defterlerinin önemi daha da artmaktadır.

Bu çalışmada öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki cizye uygulaması hakkında bilgi verilecek sonra da Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci tasnifinde 3811 numarayla kayıtlı defterde Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman kazalarına ait bilgiler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca deftere kaydedilmiş bilgilerin dönemin diğer kaynaklarıyla birlikte hangi alanlarda nasıl kullanılabileceği üzerinde durulacaktır.

I- Osmanlı Devleti'nde Cizye Uygulaması

Osmanlı Devleti fethettiği topraklarda muhafazakâr bir siyaset takip ederek kendisinden önceki döneme ait baş ve diğer bazı vergileri aynen kabul etmiştir. Fethedilen topraklarda yaşayanlar gayrimüslim iseler haraç ve cizye, Müslüman iseler zekât ve öşür vergilerini ödeyeceklerdi.¹⁹ Osmanlı gayrimüslimlerle ilgili uygulamalarında zimmet hukukunu esas almakla birlikte²⁰ cizye vergisi uygulamasında İran ve Bizans etkisine sahip Arap vergi sistemi²¹ ve Türk- İslam devletlerindeki uygulamalardan da etkilenmiştir.²² İslam hukuku temelli bir vergi olan cizye vergisi, Osmanlı Devleti'nde kuruluş zamanından beri alınmakta

¹⁴ R.C. Jennings, "Zimmis (Non-Muslim) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXI/3, 1978, s. 225-293.

¹⁵ Nedkoff, a.g.m., s. 599-652.

¹⁶ Gyula Kaldy-Nagy, "Bevölkerungsstatistische Quellenwert der Cizye Defter und der Tahrir Defter", *Acta Orientalia Hungarica*, (1960) 11, s. 259-269.

¹⁷ Maria Tatarova, "Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century?", *Etudes Balkaniques*, 1988, 2, s. 55-63.

¹⁸ Doğan Yörük, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Konya 2007, s. 61-74.

¹⁹ Nedkoff, a.g.m., s. 617.

²⁰ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 7-8.

²¹ Nedkoff, a.g.m., s. 616.

²² Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, XXIII/92, (Ekim 1959), s. 575-610; Becker, a.g.m., s. 199-201.

olup²³devletin önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur.²⁴Osmanlı Devleti'nde haraç kelimesi XVI. yüzyıla kadar cizye vergisine karşılık kullanılmışsa da daha sonra cizye veya cizye-i şer'î kelimeleri yaygınlaşmıştır.²⁵

Cizye şahıs başına alınan bir vergi olup alınabilmesi bazı koşullara bağlıydı. Bu koşullardan biri cizye verecek kişinin; evinden, evinin içindeki eşyasından ve bağından başka hayvanlarından ya da hububat, şarap gibi mahsullerinden 300 akçelik mala sahip olması gerekirdi. Bunun yanında cizye verecek kişinin akıl ve beden sağlığının yerinde olması da bir diğer koşuldu.²⁶ Osmanlı Devleti, şer'î hukuka uygun olarak kadın, çocuk, kör, mâlul, işsiz ve fakir kimseleri cizye vergisinden muaf tutmuştur. Öte yandan bilhassa XV. yüzyılda Osmanlı ordusunda çarpışan zimmî sipahiler, voynuklar, martalozlar gibi askeri yükümlülükleri yerine getirenleri de yaptıkları hizmet mukabilinde cizyeden muaf tutmuştur.²⁷

Osmanlı Devleti cizye miktarı konusunda Hanefî mezhebi fikhını uygulamıştır.²⁸ Buna göre cizye verecek kişiler gelir durumlarına yani *esnâf-ı selaseye* göre â'lâ, evsât ve ednâ olarak gruplara ayrılmış ve cizyenin ilk uygulandığı dönemlerdeki 4, 2, 1 dinarın²⁹ karşılığı 48, 24, 12 akçe olarak³⁰ bu vergi tahsil edilmiştir. Ancak bu miktarlar zamana ve yere göre değişiklikler gösterebilmiştir.³¹

Osmanlı'da cizye toplama işi oldukça önemsenmiş bu vergiyi toplayacak memurun rüşvet, iltimas ve diğer yasal olmayan işlere bulaşmayacak güvenilir ve emin kişi olmasına dikkat edilmiştir. Cizye toplama işi hiçbir zaman tımâr ve zeâmet sahiplerine bırakılmamış, cizyedârlar ve tahsildarlar tarafından hazine adına toplanmıştır. Devlet ihtiyaç duyduğunda silahdârı, cizye kaleminde görevli herhangi bir memuru ya da muhassılları bu iş için görevlendirmiştir.³² Cizye vergisini toplamak için gerekli olan makbuz senetlerini hazırlamak, mühürlemek ve zamanı geldiğinde bunları görevlilere teslim etmek Cizye Muhasebesi

²³ Nedkoff, a.g.m., s. 621.

²⁴ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1997, s. 152.

²⁵ İnalçık, "Cizye", s. 45.

²⁶ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler" *DTCFD*, V/V, (Kasım –Aralık 1947), s. 494.

²⁷ İnalçık, "Cizye", s. 46-47.

²⁸ Nedkoff, a.g.m., s. 621.

²⁹ Nedkoff, a.g.m., s. 608-609; Erkal, a.g.m., s. 44; Becker, a.g.m., s. 200.

³⁰ Çağatay, "Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", s. 494.

³¹ Ercan, a.g.m., s. 373; Eryılmaz, a.g.e., s. 51.

³² Ercan, a.g.m., s. 371-373; Abdüllatîf Şener, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s. 112

Kalemi'nin sorumluluğundaydı.³³ Cizye toplama zamanlarını kimi araştırmacılar Muharrem ve Ramazan³⁴ kimileri de Nevruz ve Kasım³⁵ olarak vermişlerdir.

Cizye için düzenli olarak her üç yılda bir “nev-yâfte yılı” adıyla genel bir teftiş yapılır, ölümler kayıttan düşülür, her hangi bir sebeple gözden kaçıp deftere işlenmeyenlerle mükellef durumuna gelenler “nev-yâfte” olarak ilave ve kaydedilirdi.³⁶ Cizye, fetih zamanında sulh yoluyla belirlenen değişmez ve sabit bir meblağ üzerinden alınan *maktu cizye* ve mükelleflerin mali durumu göz önüne alınarak belirlenen *ruus cizye* olmak üzere iki çeşitti.³⁷ Cizyenin kişi hesabı üzerinden alınması genel kural olmasına rağmen XV. ve XVI. yüzyıllarda pek çok yerde hane hesabı üzerinden toplandığı olmuştur.³⁸ Cizye toplayan kişilerin ihmallerine bağlı olarak mükelleflerin cizyelerini hane hesabı üzerinden ödeme isteklerine bazen devlet göz yummak zorunda kalmıştı.³⁹ XVII. yüzyılda uzun süren savaşlar, iç karışıklıklar ve bunlara bağlı olarak yoğun göç hareketleri cizye vergisi ödeyen mükellefleri olumsuz etkilemişti. Doğum, ölüm, göç ve ihtida gibi değişimler yaşanırken sabit bir miktar üzerinden ödenen maktu cizye miktarları aynı kalınca reaya aleyhine kötü bir durum ortaya çıkmıştır. O kadar ki cizye miktarı bazı yerlerde kişi başına 30-40 akçe düşerken bazı yerlerde 2000-3000 akçeye kadar yükselmiştir.⁴⁰ Bu duruma çözüm bulmak için Köprülü Mustafa Paşa, cizye uygulamasında bazı ıslahatlar gerçekleştirmişti. 22 Cemaziyelahir 1102/21 Mart 1691 tarihli nişanla⁴¹ yapılacak ıslahatların kapsamı belirlenmiştir. Şöyle ki maktu sistemin yani hane hesabı üzerinden cizye toplamının hem devlet hem de reaya için zararlı olduğu ve cizyenin ruus hesabı üzerinden toplanacağı belirtilmiştir. Burada cizye miktarlarında yeni bir düzenleme yapılmamış yine *esnâf-*

³³ *Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın No:16, İstanbul 1994, s. 410-411.

³⁴ Nedkoff, a.g.m., s. 623.

³⁵ Çağatay, a.g.m., s. 495.

³⁶ İncalcık, “Cizye”, s. 46.

³⁷ İncalcık, “Cizye”, s. 46; Eryılmaz, a.g.e., s. 51.

³⁸ Barkan, a.g.m., s. 5; Yörük, a.g.m., s. 631.

³⁹ 9 Cemaziyelahir 1076/17 Aralık 1665 tarihinde Diyarbekir kadısına yazılan hükümde cizyelerin hane hesabı üzerinden toplandığı anlaşılmaktadır. Bu belgede Diyarbekir cizyesi defterine tabi kaza genelinde 4925 hane olduğu belirtilerek her haneden cizye bedeli olarak 256 akçe ve 40 akçe de vech-i maaş başlığı altında cizye toplama masrafları olmak üzere toplam 296 akçe alınıp bu miktardan daha fazlasının talep olunmaması istenmiştir. Bkz. *MAD. d. 2762*, s. 49; Yine 23 Cemaziyevvel 1077/21 Kasım 1666 tarihli başka bir kayıta da cizyenin hane hesabı üzerinden alındığını görmekteyiz. Bkz. *MAD. d. 2762*, s. 107.

⁴⁰ Zeynep Aycibin, *XVII. yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-zâde Mustafa Paşa Döneminde Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Sosyal Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2001, s. 76-77.

⁴¹ *KK*, nr: 3530, s. 31-32.

ı selaseye göre â'lâ'dan 48 dirhem ya da 4 dinar, evsât'dan 24 dirhem ya da 2 dinar, ednâ'dan 12 dirhem ya da 1 dinar alınacağı vurgulanmıştır. Bu uygulamada cizye ödeyenlerin ellerine ödedikleri miktarı belirten cizye kâğıtları verilecekti. Ayrıca bu ıslahatta maişet miktarı â'lâ'dan 12, evsât'tan 6, ednâ'dan 3 pare ve muhasebe harcı her sınıf için 1 pare olarak belirlenmiştir.⁴² Fakat belirlenen bu ücretleri cizyedâr reayadan tahsil etmeyecek, cizyelerin hazineye tesliminden sonra mirî tarafından ödenecekti. Ehl-i zimmetten ziyade şey alındığı duyulursa bu işe kalkışanların ahvallerinin devlete arz olunacağı açıkça ifade edilmiştir. Yine bu ıslahatla rahip, patrik, keşiş gibi dini zümreden olan kişiler üzerinden cizye muafiyeti kaldırılmıştır.⁴³ Islahatın bir diğer özelliği de ayrı kalemlere dağılan cizyelerin Cizye Muhasebesi Kalemi'ne bağlanmasıdır.⁴⁴

⁴² 1106 senesine ait cizyelerin toplanması ile ilgili hazırlanan bir başka arşiv belgesinde 1102 yılında cizye ıslahatıyla yapılan düzenlemeler esas alınarak cizyenin toplanması istenmiştir. Rumeli'de Muharrem ayının başında, Anadolu'da Rebiülevvelin ilk günlerinde toplanacağı belirtilen cizye vergisinin miktarları değişmemiş ancak maişet miktarı â'lâ'dan 12, evsât'tan 8, ednâ'dan 6 pare ve muhasebe harcı her sınıf için 1 pare olarak belirlenmiştir. 1102 cizye ıslahatında olduğu gibi bu ücretlerin reayadan alınmayacağı cizye toplayan kişinin cizyeleri hazineye tesliminden sonra mirî tarafından ödeneceği vurgulanmış ve rahip, keşiş gibi din adamları ile doğancı ve çakırcılar gibi görevlilerin cizyeden muafiyetleri kaldırılmıştır. Bkz. KK, nr: 3509, s. 3-4.

⁴³ KK, nr: 3530, s. 31-32; 1102 senesine ait başka bir nişanda yine cizye ıslahatından bahsedilmiş hane hesabı üzerinden ehl-i zimmetten toplanan cizyelerin hazineye reaya için perişanlıklarla belirlendikten sonra ruus hesabı üzerinden esnâf-ı selaseye göre â'lâ'dan 48 dirhem ya da 4 dinar, evsât'dan 24 dirhem ya da 2 dinar, ednâ'dan 12 dirhem ya da 1 dinar oranında alınacağı yazılmıştır. Cizyenin toplanmasında Dergâh-ı Mualla Kapucu Başlarından Ali'nin eline verilen imzalı deftere göre hareket edilmesi istenmiştir. Ayrıca cizye ödeyen kişilerin eline cizye kâğıtlarının verilip bu iş ile görevlendirilen memurların topladıkları cizyeleri hazineye teslim etmelerinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bkz. MAD. d. 07410, s. 16; Bu ıslahattan Tarih-i Raşid'de de bahsedilmiştir. Eserde cizye miktarları â'lâ, evsât ve ednâ'lar için sırasıyla 4, 2, 1 şerif altın ve maişet miktarları da sırayla 10, 8, 4 pare olarak verilmiştir. Bkz. Raşid Mehmed, *Tarih-i Râşid*, I-II, İstanbul 1282, s. 148; Defterdar Sarı Mehmed Paşa ise â'lâ, evsât ve ednâlar için sırasıyla 4, 2, 1 şerif altın ve maişet miktarlarını da sırayla 10, 8, 4 para olarak vermiştir. Yazar her sene târîh-i mührü tecdid ve bir sene beyâz ve bir sene sarı ve bir sene kırmızı her sene elvan kâğıtlar mühürleyip ehl-i zimmete verileceği bilgisini de aktarmıştır. Bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tablîl Metin (1066-1116/1656-1704)*, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK Yay., Ankara 1995, s. 387; Abdurrahman Vefik ise cizyenin tahsilinde en önemli ıslahatın Köprülü Fazıl Mustafa zamanında yapıldığını söyleyerek tahsil sırasında her yıl tebdil edilen renkli kâğıtlar hazırlandığını â'lâ, evsât ve ednâ'lar için sırasıyla 4, 2, 1 şerif altın ve maişet içinde sırayla 10, 8, 4 pare alındığını ifade etmiştir. Bkz. Abdurrahman Vefik, *Tekalîf-i Kavaidi*, I, İstanbul 1328, s. 45.

⁴⁴ KK, nr. 3508, s. 4; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 387.

Osmanlı Devleti'nde cizye vergisi 1856 tarihli Islahat Fermanı ile kaldırılmış zira bu ferman Osmanlı vatandaşlarına eşit haklar sağladığından gayrimüslimlere de zorunlu askerlik hizmeti getirmiştir. Ancak zorunlu askerlik kolayca hayata geçirilemediğinden gayrimüslimlerin belirli bir vergi karşılığı askerlik hizmetinden muafiyetleri gündeme gelmiştir. Böylece kaldırılan cizye vergisi 1907 yılına kadar *bedel-i askeri* adıyla devam etmiştir.⁴⁵

II- Diyarbekir Vilayeti'nin 3811 Numaralı Cizye Defteri

Diyarbekir Vilayeti'nin 3811 numaralı Cizye Defteri Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman kazalarında XVII. yüzyılın sonlarında yaşayan cizye mükelleflerinin isimlerini⁴⁶, baba isimlerini, mesleklerini, fiziksel özelliklerini ve ikamet ettikleri yerleşim yerleri gibi bilgileri içermektedir. Defterdeki kayıtlardan yola çıkarak adı geçen kazalarda ikamet eden gayrimüslim nüfus miktarı ve bölgenin sosyo-ekonomik hayatına dair bazı bilgileri elde etmek mümkündür.

Çalışmamıza konu olan defter (1102 Zilhicce- 1691Ağustos) tarihli, 46x17 ebadında ciltli ve ebrusuz olarak düzenlenmiş olup 117 sayfadan ibarettir. Defterin 12. ve 13. sayfaları mükerrer olarak numaralandırılmıştır. Defterin 5. Sayfası "*Diyârbekir Çabâr-Sancâk'da Pertek Kazasının Defteridir*" ibaresiyle başlamakta ve 2. sayfasında "*Defter budur ki bin yüz iki senesinde hatt-ı hümayûn şevket-makerûn fermân-ı şerîf-i 'âlîşân mücebince Diyârbakır Eyâleti'nde 'umûmen kefere tâ'ifesinin üzerine vaz' olan cizye-i şer'îyye minvâl üzere Pertek Kazasında olan kefere cizyesin beyanıdır*" ifadeleriyle devam etmektedir. Defterin 2-20 sayfa aralığında Pertek, 20-52 sayfa aralığında Mazgird, 55-97 sayfa aralığında Çemişgezek, 99-115 sayfa aralığında ise Sağman kazalarına ait bilgiler kayıtlıdır. Bu sayfa aralıklarında her kazayla ilgili önce kaza merkezi daha sonra köylerdeki gayrimüslim reayanın *esnâf-ı selaseye* göre dağılımları verilmektedir. Defter, kaydedilen yerleşim yerlerinin kazalarda bulunan bütün yerleşim yerleri mi yoksa sadece gayrimüslimlerin yaşadığı yerler mi olduğu hakkında herhangi bir bilgi

⁴⁵ İnalçık, "Cizye", s. 48; Ufuk Gülsoy, "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", *Türkler*, C. IVX, s. 87; Nedkoff, *bedel-i askerlik uygulamasının 7 Ağustos 1909 tarihli bir kanunla tamamen kaldırdığını ve herkesin mecburi askerliği öngören bir sisteme dâhil edildiğini yazmaktadır. Bkz. Nedkoff, a.g.m., s. 630.*

⁴⁶ Gayrimüslimlerin kullandıkları isimler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Salih Erpolat, "H.1104-1105 (M.1691-1692) Tarihli Diyarbekir Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1978, s. 49-65; Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancığı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, S. 4, Eylül 2004, s. 155-187.

içermemektedir. İncelenen defter, cizye vergisiyle mükellef gayrimüslim erkeklere yönelik hazırlandığından sadece Müslümanların yaşadığı köyleri kayıt dışı bırakmıştır. Dolayısıyla adı geçen kazalarda başka yerleşim yerlerinin varlığı aşikârdır. Bölge ile ilgi tahrir defterlerine dayalı yapılan çalışmalar⁴⁷ bu düşüncüyü destekler bilgiler içermektedir. Defterin 53, 54, 98 ve 117. sayfaları boş olup 116. sayfaya Mazgird kazasına tabii Basu karyesinin esnâf-ı ednâsı kaydedilmiştir. Muhtemelen Mazgird kazası yazılırken Basu karyesi gözden kaçmış sonradan durum fark edilince defterin sonuna eklenmiştir. Bu kaydın ardından, “*Hurrîre bâza defter be-ma‘rifeti’l-a‘yân ve mübâşir-i muma-ileyh burrîre’l-fakîr İleyhi sübhâne huazze el-müvellâ-i el-mevla-yı hilâfe be-kaza-i Sağman‘ufîye‘anbu*” ibaresi yazılmış ve mühürlenmiştir. Mühürde “*Bende-i Hüda Ömer*” yazısı bulunmaktadır. Genel olarak cizye defterlerine cizye mükelleflerinin yaşları kaydedilirken incelenen defterde böyle bir yöntem uygulanmamıştır.

III- Pertek Kazası

Defterde muhteviyatı belirtilen girişin hemen ardından Pertek kazasının merkezinde bulunan gayrimüslimlerin *esnâf-ı selaseye* göre dağılımları kaydedilmiştir. Pertek kaza merkezi kaydından sonra karyeler de aynı şekilde teker teker yazılmıştır. Kazaya dışarıdan gelip yerleşenler de ayrı başlık altında aynı sistemle belirtilmiştir. Defterde kayıtlı olan vergi mükelleflerinin hangi millete mensup oldukları belirtilmemiş ancak bu kişilerin adları, babalarının adları, meslekleri ve ayrıntılı fiziksel özellikleri yazılmıştır. Pertek kazasına ait kayıt, 19. sayfada “*Hurrîre fakîr minbazîbi defter-i ilmüleyhi sübhâne ve te‘âla Halil bin Hasan el-müvellâ-i hilâfe be-kaza-i Pertek‘ufîye‘anbu*” ibaresiyle sonlanmış ve mühürlenmiştir. Mühürde Abdullah? Halil yazılıdır.

---

⁴⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 191-212; Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyleri- Pir Hüseyin Bey Oğulları”, *OTAM*, Sayı: 2, Ankara 1999, s. 249 vd.

Tablo 1: 1691 Cizye Defterine Göre Pertek Kazasında Esnâf-ı Selaseye Göre Gayrimüslimlerin Yaşadığı Yerler

Sıra	Yerleşim Yerleri	Esnâf-ı â'lâ	Esnâf-ı evsât	Esnâf-ı ednâ
1	Kaza merkezi	11	16	11
2	Kaza merkezi	4 ⁴⁸	13 ⁴⁹	7 ⁵⁰
3	Karye-i Til	30	30	34
4	Karye-i Til	2 ⁵¹	6 ⁵²	4 ⁵³
5	Karye-i Şorğu	-	4	-
6	Karye-i Urik	2	2	4
7	Karye-i Zinik	8	6	6
8	Karye-i Rabat	9	10	10
9	Karye-i Taltir	1	-	1
10	Karye-i Mernahi	2	10	16
11	Karye-i Sağoş	2	4	8
12	Karye-i Sekedik	1	8	-
13	Karye-i Sirkin	9	10	8
14	Karye-i Şirzi	2	1	2
Toplam		83	120	111

Tabloda da görüldüğü üzere Pertek kazasının cizye vermekle mükellef gayrimüslim erkek nüfusu, köyler ve buraya dışarıdan gelip yerleşenlerle birlikte üç yüz on dört kişidir. Bu kişilerden seksen üçü â'lâ, yüz yirmisi evsât ve yüz on biri de ednâ zümresindedir.

İncelenen defterde gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları cizye miktarıyla ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bundan dolayı aynı tarihte ülke genelinde uygulanan cizye bedellerine göre bir hesaplama yapıldığında kaza genelinde gayrimüslim reayanın *esnâf-ı selaseye* göre ödediği cizye miktarını ortaya çıkarmak mümkün olabilmektedir. Ancak ülke genelinde belirlenen miktarlar zamana ve yere göre değişiklikler gösterebildiğinden⁵⁴ ortaya çıkan rakamları

⁴⁸ Dışarıdan gelip yerleşenler kayıtlıdır. Bu kişilerden ikisi Harput, ikisi Palu, biri Diyarbakır'dendir. Meslek olarak biri papuccu, ikisi neccar ve biri basmacıdır.

⁴⁹ Bu kişilerden altısı Harput, ikisi Palu, biri Ergani'den olup dördünün nereden olduğu belirtilmemiştir. Meslek olarak dokuzu rençber, biri papuccu, biri neccar, biri katırcı birinin mesleği yazılmamıştır.

⁵⁰ Bu kişilerden ikisi Harput, ikisi Diyarbakır, biri Palu, biri Çermik ve biri de Acem'dendir. Meslek olarak üçü rençber, biri ırgad, üçünün ise mesleği belirtilmemiştir.

⁵¹ Dışarıdan gelip yerleşenler kayıtlıdır. Bu kişilerden biri Gerger'den olup diğerinin nereden olduğu belirtilmemiştir. Birinin mesleği rençber diğerinki belirtilmemiştir.

⁵² Bu kişilerden üçü Harput, ikisi Gerger, biri Mazgird'dendir. Dördünün mesleği rençber, biri hayat, biri keşiştir.

⁵³ Bu kişilerden ikisi Harput, biri Gerger, biri de Arapgir'dendir. İkinin mesleği rençber iken diğer ikisinin kaydedilmemiştir.

⁵⁴ Ercan, a.g.m., s. 373.

tahmini değer olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. 1691 yılında ülke genelinde cizye bedelleri â'lâ 9, evsât 4,5, ednâ 2,25 esedi kuruştur.⁵⁵ Bu oranların 1739⁵⁶, 1768⁵⁷ ve 1791⁵⁸ tarihlerinde Diyarbekir Eyaleti'ndeki *esnâf-ı selase* için belirlenen cizye oranlarına yakın olması incelenen dönemdeki cizye miktarının ülke genelindekiyle aynı olma ihtimalini güçlendirmektedir. Buna göre 1691 yılı kayıtlarına göre Pertek kazasından alınan tahmini cizye miktarları â'lâ bedelleri; 83x9 =747, evsât bedelleri; 120x4,5 =540, ednâ bedelleri; 111x2,25 =249,75 olup toplam 1.536,75 esedi kuruştur.

Â'lâ statüsünde bulunanlar Pertek kazasında cizye ödeyen gayrimüslim nüfusun %26,4'ünü, evsât statüsünde bulunanlar %38,2'sini ve ednâ statüsünde bulunanlar %35,3'ünü oluşturmaktadır. Kazada yaşayan gayrimüslimler arasında zengin statüsünde olanların oranı az iken orta halli statüsünde olanların oranı daha fazladır. Muhtemelen orta sınıfa mensup insanlar kazada sosyal ve iktisadî hayatın temelini oluşturmaktaydılar.

⁵⁵ İnalçık, "Cizye", s. 47.

⁵⁶ 17 Mart 1739 tarihli bir fermanda M. 1740 senesine mahsup olmak üzere Diyarbekir ve Çarsacak Eyaleti'nde sakin olan ehl-i zimmet, kefere, Yahudi, Ermeni ve Acemlerin cizyelerinin tahsil edilmesi istenmektedir. Bu bölgede 1.557 â'lâ, 12.156 evsât ve 1.757 ednâ toplam 15.470 cizye evrakının olduğu belirtilmiş ve mükelleflerinin â'lâ olanlarından dört zer-i mahub altın (11 kuruş), evsât olanlarından iki zer-i mahub altın (5,5 kuruş) ve ednâ olanlarından bir zer-i mahub altın (2,5 kuruş ve 1 rub) alınması bunun yanında maişet ücreti olarak â'lâ olanlarından 12, evsât olanlarından 9 ve ednâ olanlarından 6 para ve her bir varaktan 1 para ücret-i kitabet alınacağı belirtilmiştir. Bkz. *D.Ş.S.* 360, s. 4-5

⁵⁷ Diyarbekir ve Çarsacak'da ikamet eden ehl-i zimmetten 1182 yılına ait cizyelerinin â'lâ olanlarından dört zer-i mahub altın (11 kuruş), evsât olanlarından iki zer-i mahub altın (5,5 kuruş) ve ednâ olanlarından bir zer-i mahub altın (2,5 kuruş ve 1 rub) oranında alınması istenmiştir. Maişet ücreti olarak â'lâ olanlarından 12, evsât olanlarından 9 ve ednâ olanlarından 6 para ve her bir varaktan 1 para ücret-i kitabet alınacağı söylenmiştir. Ayrıca rahip, keşiş, patriğiyle ellerine berat alıp tercümanlık ve müsellimlik ve muafiyet iddiasında olanların hepsinin ref edilmesi istenerek "*cizyeye müstebak olmayan sabi, zâhirî'l-gınâ olmayup pîr ü fânî ve amel mânde olup berrechile kâr u kisbe iktidârî olmayanlardan hilâf-ı şer'-i şerîf cizye talep olunmaya ve ehl-i zimmetten âyende ü revende ve defa-yı edâya kudreti olmayanlardan mâ'â ancak fâkîr mu'temilinden dört takşid ile cem ve tabsil olunması*" şeklindeki tembih olunmuştur. Cizye toplayan memurun dikkat etmesi gereken hususlar ayrıntılı anlatılarak cizyelerin hazineye tesliminde hassasiyet gösterilmesi istenmiştir. Bkz. *Diyarbekir Şer'îyye Sicilleri Âmid Mahkemesi*, 5. Cilt, Ed. Ahmed Zeki İzgör, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Yayın No: 32, Diyarbakır 2015, s. 35-38.

⁵⁸ Diyarbekir ve Çarsacak Eyaletleri'ne gönderilen M. 1791 tarihli emr-i şerifte ehl-i zimmet, kefere, Yahudi, Ermeni ve Acemlerin cizyelerinin 19 Ağustos 1792 tarihinde tahsil edilmek üzere tahririnin yapılması ve dışarıdan kimsenin müdahale ettirilmesi ve hazırlanan defterin mühürlenip İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Bu emr-i şerife göre â'lâ olanlarından 11 esedi kuruş, evsât olanlarından 5,5 esedi kuruş ve ednâ olanlarından 2,5 esedi kuruş ve bir rub cizye vergisi alınması emredilmektedir. Bkz. *D.Ş.S.* 626, s. 16.

Esnâf-ı â'lâ grubuna kaydedilen seksen üç kişinin kırk biri rençber, yirmi beşi çiftçi, ikisi pabuççu, ikisi neccar, ikisi keşiş, biri basmacı olup onunun da mesleği yazılmamıştır. Bu gruba dâhil kişilerden elli dokuzu orta ve yirmi dördü uzun boyludur. Göz renklerine bakıldığında altmış dokuzu ela, dördü gök, dokuzu kara gözlü olup bir kişinin göz rengi belirtilmemiştir.

Esnâf-ı evsât grubuna kaydedilen yüz yirmi kişinin seksen dördü rençber, dördü keşiş, ikisi pabuççu, birisi katırcı, birisi neccar, birisi terzi, birisi ırgad, birisi zerger, yirmi beşinin de mesleği yazılmamıştır. Bu kişilerden yüz beşi orta, on beşi uzun boyludur. Yüzünün göz rengi ela, on dördü kara, dördü gök, biri gök ela ve biri koyun gözlüdür.

Esnâf-ı ednâ grubuna kaydedilen yüz on bir kişinin yirmi kişisi rençber, altısı ırgad, ikisi hizmetkâr, biri pabuççu, biri keşiş, biri neccar, biri kızır, geriye kalan yetmiş dokuz kişinin mesleği yazılmamıştır. Ednâ kişilerden doksan üçü orta, on beşi uzun ve üçü de kısa boyludur. Seksen dokuzunun göz rengi ela, on yedisinin kara, üçünün gök, birinin gök ela ve biri de şehladır.

Pertek kazasında gayrimüslimler kaza merkezi ve on iki karyede meskûn olup yüz altı kişinin kaydedildiği Til karyesi en çok gayrimüslim reyanın yaşadığı yerdir. Bu karyeyi altmış iki kişiyle kaza merkezi takip ederken, sadece iki kişinin kaydedildiği Taltir karyesi en az gayrimüslim reyanın yaşadığı yerleşim yeridir. Dışarıdan gelip kazaya yerleşenlerin sayısı otuz altı olup bunlardan yirmi dördü kaza merkezine on ikisi Til karyesine yerleşmişlerdir. Bu kişilerin neden buralara gelip yerleştiğine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. İncelenen defterde sadece gayrimüslim nüfusa dair bilgiler verildiği için bu yerleşim yerlerini nüfus yoğunluğu açısından değerlendirmek mümkün değildir. Bu nedenle mevcut bilgilerden sadece gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerler tespit edilebilmektedir.

Kaza genelinde yaşayan kişilerden yüz kırk dördünün rençber, yirmi beş kişinin çiftçi ve yedi kişinin ırgad olması ekonomik faaliyetlerin tarım temelli olduğuna işaret etmektedir. İcra edilen mesleklere bakıldığında sadece beş papuccu, dört neccar, bir terzi, bir basmacı ve bir kuyumcunun olması tarım dışı faaliyetlerin kısıtlılığını göstermektedir. Bu meslek sahipleri de muhtemelen kazada yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik üretimde bulunmuşlar daha geniş çapta ticari faaliyetlere katılamamışlardır. Kazada zengin sınıfına mensup olanların sayısının azlığı burada ticaret ve sanayi faaliyetlerinin gelişmediği fikrini desteklemektedir.

IV- Mazgird Kazası

Defterin 19. sayfasının başına “*Mazgird Kazasının Defteridir*” ibaresi yazılmış olsa da bu sayfaya Pertek kazasına bağlı Şirzi karyesi kaydedilmiştir. Mazgird kazasına dair bilgiler 20. sayfadaki “*Defter budur ki bin yüz iki senesinde bâ-batt-ı hümâyûn şevket-makrûn mücebince eyâlet-i Diyârbekir Çahâr-Sancâk’da Mazgird kazasında ve kurûlarında olan keferelerinden cizyelerun beyân ider*” şeklindeki ifadeyle başlamış ve 54. sayfadaki “*...fakir ileybi sübhâne ve ber-müceb fermân-ı âlişân ale’l-müvellâ-i hilâfe be-kazâ-i Mazgird ‘ufyey’anhû*” ibaresiyle sonlanmış ve mühürlenmiştir. Mühürde Abdullah b. Ali ismi yazılıdır. Mazgird kazasıyla ilgili kayıtlarda Pertek kazasında uygulanan sistem esas alınmıştır.

Tablo 2: 1691 Cizye Defterine Göre Mazgird Kazasında Esnâf-ı Selaseye Göre Gayrimüslimlerin Yaşadığı Yerler

Sıra	Yerleşim Yerleri	Esnâf-ı â'lâ	Esnâf-ı evsât	Esnâf-ı ednâ
1	Nefs-i Mazgird	17	16	20
2	Karye-i Hoşker	1	11	-
3	Karye-i Paşvenk	3	3	3
4	Karye-i Harsik	3	3	2
5	Karye-i Torun	3	4	3
6	Karye-i Teşdik	6	5	5
7	Karye-i Sin	6	5	6
8	Karye-i Halviri	8	6	6
9	Mezra-i Dilanoğlu	3	3	3
10	Karye-i Koç İvanis	-	5	-
11	Karye-i Timurtak	7	7	6
12	Karye-i Kuzicek	10	9	9
13	Karye-i İsmaili	8	8	8
14	Karye-i Bağık	5	5	6
15	Karye-i Gördiç	17	7	3
16	Karye-i Sorek	6	3	2
17	Karye-i Örs	8	5	7
18	Karye-i Kuşçu	6	2	2
19	Karye-i Gökdepe	16	8	7
20	Karye-i Peri	21	11	10
21	Karye-i Pah Nahiye-i Havik	7	6	4
22	Karye-i Musaderic	3	3	3
23	Karye-i Hirenik	15	6	6
24	Karye-i Batnazih	-	5	-
25	Karye-i Basu ⁵⁹	-	-	1
Toplam		179	146	122

Tabloda da görüldüğü üzere Mazgird kazasında cizye mükellefi gayrimüslim erkek nüfusu köylerle birlikte dört yüz kırk yedi kişidir. Bu kişilerden yüz yetmiş dokuzu â'lâ, yüz kırk altısı evsât ve yüz yirmi ikisi de ednâ

⁵⁹ Mazgird kazasının köyleri verildiğinde bu karye kaydedilmemiş ancak Çemişgezek ve Sağman kazaları kaydedildikten sonra defterin 116. sayfasına kaydedilmiştir.

zümresindedir. Buna göre Mazgird kazasından alınan tahmini cizye miktarları ‘a’lâ bedelleri; 179x9 =1.611, evsât bedelleri; 146x4,5 =657, ednâ bedelleri; 122x2,25 =274,5 olmak üzere toplam 2.542,5 esedi kuruştur.

Mazgird kazasında â’lâ statüsünde olanlar %40’lık oranla gayrimüslim nüfusun büyük kısmını oluşturmaktaydılar. Muhtemelen Mazgird kazasında yaşayan zengin sınıf mensupları diğer sınıflarla kıyasla sosyal ve iktisadî hayatta daha etkin katılmışlardır. Evsât olanlar nüfusun %33’ünü, ednâ olanlar ise %27’sini oluşturmaktadırlar. Fakir sınıfından olan ednâların diğer sınıflara göre azlığı dikkat çekmektedir.

Esnâf-ı â’lâ grubuna kaydedilen yüz yetmiş dokuz kişinin yüz altmış ikisi rençber, onu keşiş, biri terzi, biri harrat (doğramacı, çıkırkçı), ikisinin mesleği yazılmamış ve üçü de tespit edilememiştir. Bu kişilerden yüz kırk yedisi orta ve otuz ikisi uzun boyludur. Göz renklerine bakıldığında yüz kırk üçü ela, yirmi yedisi kara, yedisi gök, biri koyun ve biri de koyun ela gözlüdür.

Esnâf-ı evsât grubuna kaydedilen yüz kırk altı kişinin yüz otuz altısı rençber, biri keşiş, biri kızır, biri çiftçi iken yedisinin mesleği yazılmamıştır. Bu kişilerden yüz otuz biri orta, on beşi uzun boyludur. Yüz dokuzunun göz rengi ela, yirmi üçü kara, onu gök, üçü şehla, birinin de göz rengi verilmemiştir.

Esnâf-ı ednâ grubuna kaydedilen yüz yirmi iki kişinin yirmi dokuzu rençber, biri keşiş, biri çiftçiydi. Geriye kalan doksan kişinin mesleği yazılmamış birisi de tespit edilememiştir. Ednâ sınıfına mensup olanlardan yüz dokuzu orta, on biri uzun ve ikisi de kısa boyludur. Doksan altısının göz rengi ela, yirmi biri kara, ikisi gök, biri gök ela iken ikisinin göz rengi verilmemiştir.

Mazgird kazasında elli üç kişinin kaydedildiği nefis-i Mazgirden çok gayrimüslim reayanın yaşadığı yerdir. Burayı kırk iki kişiyle Peri karyesi takip ederken, sadece bir kişinin kaydedildiği Basu karyesi en az gayrimüslim reayanın yaşadığı yerleşim yeridir. Mazgird kazasında yaşayan gayrimüslim reaya kaza merkezi ve yirmi dört karyede meskûndü. Kaza genelinde yaşayan kişilerden üç yüz yirmi yedisi rençberdi. Burada meslek çeşitliğinin az olması ekonomik faaliyetlerin tarım temelli olduğunu göstermektedir. Ancak diğer kazalara nazaran Mazgird’de zengin statüsünde olanların fazla olması tarımsal üretimin çeşitliğine işaret etmektedir. Mazgird’in kuzeyinde yer alan dağlar, kuzey rüzgârlarını kestiğinden iklim elverişli hale gelmiş ve muhtemelen burada yaşayan halk da daha verimli tarımsal üretim yapabilmişti.

V- Çemişgezek Kazası

Defterin 55. sayfasına “*Çarsançak’da Çemişgezek Kazasının Defteridir*” kaydı düşülmüş ve 56. sayfadaki “*Defter budur ki bin yüz iki senesinde eyâlet-i Diyarbekir’de*

Çemişgezek Kazasında ve kurâlarında fermân-ı âli mücebince esnâf-ı selâse üzerine cem‘ ve tahsil olunan kefare taifesinin cizyelerun beyânider” şeklindeki ifadenin hemen ardından diğer kazalardaki yöntemle cizye mükelleflerinin kayıtları yapılmıştır. Kaza merkezi ve köylerin kaydı 89. sayfada “ *Hurrîre bazı defter ber-müceb-i emr-i âliale’l-muvellâbi-ma’rifetive’l-â’yân ve mübâşir-i muma-ileyh hurrîre bu’l-fâkir ileyhi sübhâne ve te’âla be-kaza-i Çemişgezek be-hilâfe’ufiye anhu”* ifadesiyle bitirilmiş ve mühürlenmiştir. Mühürdeki isim tespit edilememiştir. Defterdeki 90. sayfa boş bırakılmış 91. sayfaya “ *Çarsacak’da para namına alınan cizye defterdir”* kaydı düşüldükten sonra 92. sayfadan itibaren aynı yöntemle Çemişgezek kazasına dışarıdan gelenlerin kayıtları yapılmış ve bu kayıtlar 98. sayfada herhangi bir ifade kullanılmadan bitirilmiştir.

Tablo 3: 1691 Cizye Defterine Göre Çemişgezek Kazasında Esnâf-ı Selaseye Göre Gayrimüslimlerin Yaşadığı Yerler

Sıra	Yerleşim Yerleri	Esnâf-ı â'lâ	Esnâf-ı evsât	Esnâf-ı ednâ
1	Mahalle-i Ulucami	6	18	42
2	Mahalle-i Oşbek	-	11	9
3	Karye-i Keçori	1	3	1
4	Karye-i Boğosi	1	21	-
5	Karye-i Kirizek	-	5	-
6	Karye-i Sorihan	-	13	2
7	Karye-i Hınzırbeş	-	5	3
8	Karye-i Ahtok	1	34	3
9	Karye-i Sisne	3	16	21
10	Karye-i Oskığ	11	47	13
11	Karye-i Gemçi?	-	10	8
12	Karye-i Setirge	-	2	1
13	Karye-i Eşguni	-	-	2
14	Karye-i Sensur	-	4	2
15	Karye-i Bradi	1	9	7
16	Karye-i Mamsa	2	9	9
17	Karye-i Ardige	1	2	6
18	Karye-i (...)	-	5	-
19	Karye-i Birastik	1	3	1
20	Karye-i Hazari	1	9	10
21	Karye-i Karahisar	2	12	8
22	Karye-i Berhi	3	23	16
23	Karye-i Doruşka	-	5	9
24	Karye-i Germiri	1	4	4
25	Karye-i Doğnasor	3	13	7
26	Karye-i Erkeğan	4	17	1
27	Karye-i Takzin?	-	7	3
28	Karye-i Ekrek	5	30	6
29	Karye-i Çakari	-	2	1
30	Karye-i Hacışar	-	4	-
31	Karye-i Ulukale	-	7	5

32	Karye-i Zagar	5	17	6
33	Karye-i Girmesik	-	1	3
34	Karye-i Hozat	-	3	-
35	Perâkende-i Azergân	-	-	3
36	Perâkende-i Çermik	-	1	1
37	Perâkende-i Van	-	1	-
38	Perâkende-i Bayburt	-	1	-
39	Parâkende-i Malatya	-	2	-
40	Parâkende-i Harput	-	9	8
41	Parâkende-i Palu	1	1	1
41	Parâkende-i Eğin	1 ⁶⁰	1	4
42	Parâkende-i Mardin	-	-	1
42	Parâkende-i Çüngüş	-	-	1
Toplam		54	387	228

Tabloda da görüldüğü üzere Çemişgezek kaza merkezinin cizye mükellefi gayrimüslim erkek nüfusu köyleri ve perakende reayayla birlikte altı yüz altmış dokuz kişidir. Bu kişilerden elli dördü â'lâ, üç yüz seksen yedisi evsât ve iki yüz yirmi sekizi de ednâ zümresindedir. Buna göre Çemişgezek kazasında alınan tahmini cizye miktarları â'lâ bedelleri; $54 \times 9 = 486$, evsât bedelleri; $387 \times 4,5 = 1.741,5$, ednâ bedelleri; $228 \times 2,25 = 513$, olmak üzere toplam 2.740,5 esedi kuruştur.

Â'lâ sınıfından olanlar Çemişgezek kazasında cizye ödeyen gayrimüslim nüfusun %8'ini, evsâtlar %58'ini ve ednâlar %34'ünü oluşturmaktadır. Veriler kazanın sosyal ve iktisadî hayatına en çok orta en az zengin sınıfın katıldığını göstermektedir.

Esnâf-ı â'lâ grubuna kaydedilen elli dört kişinin kırkı rençber, dokuzu keşiş, biri boyacı, biri eskici, biri papaz, biri papuccu, birinin de mesleği yazılmamıştır. Bu kişilerden kırk üçü orta ve on biri uzun boyludur. Göz renklerine bakıldığında otuz dört tanesi ela, on bir tanesi gök ela, altı tanesi gök, bir tanesi kara ela, bir tanesi koyun, bir tanesi sarı eladır.

Esnâf-ı evsât grubuna kaydedilen üç yüz seksen yedi kişinin üç yüz kırk ikisi rençber, on dördü ırgad, sekizi çulcu, ikisi kuyumcu, ikisi keşiş, ikisi değirmenci, ikisi hizmetkâr, biri taşçı, biri kasar şakirdi, biri demirci, biri torbacı, biri sucu, biri neccar, biri papuccu, yedisinin mesleği yazılmamış ve biri de tespit edilememiştir. Bu kişilerden üç yüz yirmi sekizi orta, elli altısı uzun, biri kısa, biri bodur, biri köserek boyludur. Üç yüz dördünün göz rengi ela, otuz beşi gök, yirmi sekizi gök ela, beşi koyun ela, dördü kara ela, ikisi kara, biri koyu şehla, biri iri ela, biri ela kızıl, biri mat ve beşinin de göz rengi verilmemiştir.

⁶⁰ Sâkin-i karye-i Incak tabiri düşülmüştür.

Esnâf-ı ednâ grubuna kaydedilen iki yüz yirmi sekiz kişinin doksan biri ırgad, elli yedisi rençber, yirmisi hizmetkâr, onu çulcu, beşi kassar, dördü papuccu, biri kuyumcu, biri papuccu şakirdi, biri debbağ şakirdi, biri şakird, biri çulcu şakirdi, biri demirci, biri demirci şakirdi, biri kızır, biri külhancı, biri tokmakçı ve otuz bir kişinin de mesleği yazılmamıştır. Ednâ kişilerden yüz doksan üçü orta, yirmi sekizi uzun ve beşi kısa, biri köserek boylu olup bir kişinin de boyu belirtilmemiştir. Yüz seksen yedisinin göz rengi ela, on üçü kara, dokuzu gök, sekizi gök ela, ikisi koyun ela, ikisi kızıl ve yedisinin de göz rengi verilmemiştir.

Çemişgezek kazasında seksen altı kişinin kaydedildiği nefis-i Çemişgezek en çok gayrimüslim reayanın yaşadığı yerd. Nefis-i Çemişgezek'teki gayrimüslimler yoğun bir yerleşime sahip olduğu görülen Ulucami Mahallesi'nde altmış altı, Oşbek Mahallesi'nde yirmi kişi olarak kayıtlıdır. Nefis-i Çemişgezek'i yetmiş bir kişiyle Oskiğ? karyesi takip ederken sadece iki kişinin kaydedildiği Eşguni karyesi en az gayrimüslim reayanın yaşadığı yerd. Çemişgezek kazasında gayrimüslimler kaza merkezi ve otuz bir karyede meskûndü.

Kaza genelinde yaşayan kişilerden dört yüz otuz dokuzunun rençber, yüz beşinin ırgad olması bu kazada da ekonomik faaliyetlerin tarım temelli olduğunu göstermektedir. Diğer kazalara kıyaslandığında cizye ödeyen mükellef sayısının en fazla olduğu kaza Çemişgezek'ti. Zaten XVI. yüzyıldan itibaren Çemişgezek maddi gelir bakımından en gelişmiş kazaydı. Buranın hasları 1518 yılında 1.717,700 akçe, 1523 yılında 1.253,657 akçe iken 1541 yılında Pertek'in 260.987 akçe, Mazgird'in 300.000 akçe ve Sağman'ın 275.144 akçeydi.⁶¹ Bununla birlikte Pertek ve Mazgirt sancakbeylerinin has ve zematlerinin bir kısmı Çemişgezek merkezindeydi. Çemişgezek ve çevresinin düz ve engebesiz alan olmasından dolayı sebze ve meyve üretimine uygundu. Diğer kazalar dağlık ve engebeli olup bu imkânlar daha kısıtlıydı.⁶² Yine diğer kazalarla kıyaslandığında bu kazadaki meslek çeşitliliği ve üretime dayalı meslek mensuplarının sayısı daha fazladır. Mesela diğer kazalarda olmayan kassar, değirmenci, torbacı, demirci, tokmakçı, taşçı, külhancı, sucu ve boyacı gibi meslekler sadece Çemişgezek'te vardır. Üretime dayalı mesleklerden olan çulculuk kazada oldukça yaygındı ve bu mesleği yapan kişi sayısı on sekiz idi. İklim,

⁶¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 32- 33.

⁶² Çemişgezek, M.Ö 6000'lerden itibaren yerleşime açık bir bölge olup birçok medeniyetin hâkimiyetinden sonra Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden sonra Osmanlı yönetimine alınmıştır. Çemişgezek, Osmanlı idari teşkilatı içerisinde Pir Hüseyin Bey'in sancakbeyliğiyle Diyarbakır Vilayeti'ne bağlanmış ve Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasından dolayı imtiyazlı bir konuma sahip olmuştur. Pir Hüseyin Bey'in ölümünden sonra onun oğulları arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle Kanuni Sultan Süleyman, Çemişgezek'i klasik Osmanlı sancağı haline getirmiştir. Bu düzenlemede Mazgird, Pertek ve Sağman nahiyeleri müstakil sancak haline getirilerek Pir Hüseyin Bey'in oğullarına Yurtluk-Ocaklık olarak verilmiştir. Bkz. Ünal, a.g.m., s. 239-249; Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 35-38; Ünal, *Harput Sancağı*, s. 33.

yeryüzü şekillerinin tarıma daha uygun olması, verimli tarımsal faaliyetler, bölgenin çok eski çağlardan beri yerleşime açık olması gibi nedenler kazadaki nüfus ve yerleşme üzerinde olumlu etkide bulunmuştur.

Kazaya dışarıdan gelip yerleşenlerin sayısı otuz yedi kişi idi. Bu kişilerin neden buralara geldikleri hakkında açıklayıcı bir bilgi bulunmamasına karşın yukarıda sayılan nedenlerin bunda etkili olduğu düşünülmektedir. Çemişgezek kazasının diğer kazalara oranla gayrimüslim nüfus açısından kalabalık olması da bu duruma etki etmiş olmalıdır. Dışarıdan gelen otuz yedi kişiden on yedisinin Harput'tan olması dikkat çekicidir. Ayrıca bu kişilerden on biri üretime dayalı meslekler icra etmekteydi.⁶³

VI- Sağman Kazası

Defterin 99. sayfasındaki “Çarsancak’da Sağman Kazasının Defteridir” ibaresinden sonra 100. sayfada diğer kazalara benzer “*Defter oldur ki bin yüz iki senesinde hatt-ı hümayûn şevket-makrûn ve fermân-ı şerîf-i âlîşan mücebince ‘avmen keferetâifesinin üzerine vaz’ olan cizye-i şer’iyye minvâl üzere Dîyârbekir Eyâleti’nde Sağman Kazası keferelerinin cizyesin beyanıdır*” kaydı düşüldükten sonra yine diğer kazalardaki usule göre cizye mükellefleri ayrı ayrı yazılmıştır. Defter tanıtımı yapılırken bahsedilen ibareyle de bitirilmiş ve mühürlenmiştir.

Tablo 4: 1691 Cizye Defterine Göre Sağman Kazasında Esnâf-ı Selaseye Göre Gayrimüslimlerin Yaşadığı Yerler

Sıra	Yerleşim Yerleri	Esnâf-ı â'lâ	Esnâf-ı evsât	Esnâf-ı ednâ
1	Nefs-i Sağman	10	23	9
2	Karye-i Kesürek	6	7	6
3	Karye-i Şehmi	2	2	2
4	Karye-i Sekük	-	4	2
5	Karye-i Tozik	-	3	3
6	Karye-i Sorpehan	-	11	1
7	Karye-i Lazvan	2	2	2
8	Karye-i Pazapon	-	5	-
9	Karye-i İn	5	9	7
10	Karye-i İrkan	2	7	2
11	Karye-i Abhafa?	5	6	5
12	Karye-i Ulupınar	-	4	-
13	Karye-i Gebari	-	2	-
14	Karye-i Vahne	4	5	5
Toplam		36	90	44

⁶³ Bunlardan dördünün mesleği papuccu, ikisi kasar iken birer tane de neccar, kuyumcu, sucu, çulcu ve demirci vardı.

Tabloda da görüldüğü gibi Sağman kaza merkezinin cizye mükellefi gayrimüslim erkek nüfusu köylerle birlikte yüz yetmiş kişidir. Bu kişilerden otuz altısı â'lâ, doksanı evsât ve kırk dördü ednâ zümresindedir. Buna göre Sağman kazasından alınan tahmini cizye miktarları â'lâ bedelleri; $36 \times 9 = 324$, evsât bedelleri; $90 \times 4,5 = 405$, ednâ bedelleri; $44 \times 2,5 = 99$ olmak üzere toplam 828 esedi kuruştur.

Â'lâ sınıfından olanlar Sağman kazasında cizye ödeyen gayrimüslim nüfusun %21'ini, evsâtlar %53'ünü ve ednâlar %26'sını oluşturmaktadır. Sağman kazasında â'lâlar nüfusun en az kısmını oluşturup ednâ sınıfıyla aralarında büyük bir fark olmadığı görülmektedir. Bu kazada Pertek ve Çemişgezek kazalarında olduğu gibi sosyal ve iktisadî hayata en çok orta sınıf katılmış olmalıdır.

Esnâf-ı â'lâ grubuna kaydedilen otuz altı kişinin yirmi beşi çiftçi, biri keşiş, onunun da mesleği yazılmamıştır. Bu kişilerden yirmi altısı orta ve onu uzun boyludur. Göz renklerine bakıldığında yirmi yedi tanesi ela, dört tanesi gök ela, üç tanesi gök, ikisi kızıl gözlüdür.

Esnâf-ı evsât grubuna kaydedilen doksán kişinin altmış beşi rençber, üçü ırgad, biri keşiş, biri çulcu, yirmisinin de mesleği yazılmamıştır. Bu kişilerden yetmiş yedisi orta, on üçü uzun boyludur. Yetmiş birinin göz rengi ela, dokuzunun gök, ikisi gök ela, ikisi kara ela, ikisi koyun ela, biri kara, biri sarı ela, biri şaş, birinin de rengi verilmemiştir.

Esnâf-ı ednâ grubuna kaydedilen kırk dört kişinin onu rençber, onu ırgad, biri keşiş, yirmi üç kişinin de mesleği yazılmamıştır. Ednâ kişilerden otuz sekizi orta, altısı uzun boyludur. Kırk kişinin göz rengi ela, iki kişinin gök ela, bir kişinin gök, bir kişi de koyungözlüdür.

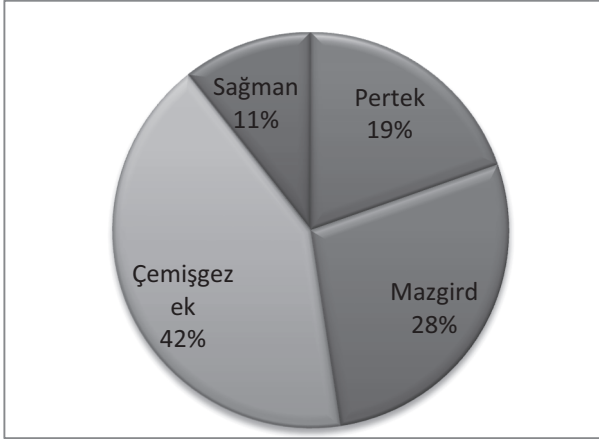
Sağman kazasında kırk iki kişinin kaydedildiği nefis-i Sağman en çok gayrimüslim reayanın yaşadığı yerdir. Bunu yirmi bir kişiyle İn karyesi takip ederken sadece iki kişinin kaydedildiği Gebari karyesi en az gayrimüslim reayanın yaşadığı yerleşim yeridir. Sağman kazasında gayrimüslim reaya kaza merkezi ve on üç karyede meskûndü. Kaza genelinde yetmiş beş kişinin rençber, yirmi beş kişinin çiftçi on üç kişinin ırgad olması diğer kazalarda olduğu gibi bu kazada da ekonomik faaliyetlerin tarım temelli olduğu fikrini akla getirmektedir. Çiftçi, rençber ve ırgad gibi tarıma yönelik mesleklerin dışında bir çulcu ve dini sınıfa mensup üç kişi de keşiş kaydedilmiştir. Sağman'ın meslek çeşitliliği bakımından en zayıf kaza olarak karşımıza çıkması buranın sanayi ve üretime bağlı faaliyetlerden yoksun olduğunu göstermektedir.

Defterden tespit edilen veriler bize gayrimüslimlerin *esnâf-ı selaseye* göre dağılımları, ödedikleri tahmini cizye miktarları ve meskûn oldukları yerleşim yerleri gibi konularda kazalar arası mukayese yapabilme olanağı sunmaktadır.

Tablo 5: Kazalara Göre Esnâf-ı Selase Dağılımları

Kaza Adı	Esnâf-ı â'lâ	Esnâf-ı evsât	Esnâf-ı ednâ	Toplam
Pertek	83	120	111	314
Mazgird	179	146	122	447
Çemişgezek	54	387	228	669
Sağman	36	90	44	170
Genel Toplam	352	743	505	1600

Grafik 1: Kazalara Göre Esnâf-ı Selase Dağılımlarının Pasta Grafiği

Yukarıda da görüldüğü gibi bu dört kaza içerisinde gayrimüslimler en fazla sırasıyla Çemişgezek, Mazgird, Pertek ve Sağman kazalarında yaşamışlardır. Bu dört kazanın toplamında bin altı yüz gayrimüslim erkek nüfus kaydedilmiştir. Elimizde bu döneme ait Müslüman nüfusu tespit edecek veriler bulunmadığından gayrimüslimlerin genel nüfusa oranları belirlenememiştir. Yine bu dört kazayı *esnâf-ı selase* dağılımlarına göre karşılaştırdığımızda sırasıyla en çok zengin Mazgird, Pertek, Çemişgezek ve Sağman'da, en çok orta halli sırasıyla Çemişgezek, Mazgird, Pertek ve Sağman'da, en çok fakir sırasıyla Çemişgezek, Mazgird, Pertek ve Sağman'da yaşamaktadır. Dört kazada yaşayan toplam vergi mükelleflerinin %47'sini orta halliler, %31'ini düşük gelire sahip olanlar ve %22'sini de yüksek gelire sahip olanlar oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin pek çok kentinde sosyal ve iktisadî hayatın temelinde yer alan orta sınıf, adı geçen kazalarda da sosyal ve iktisadî hayata etkin bir şekilde katılmış ve nüfusun büyük kısmını oluşturmuştur.

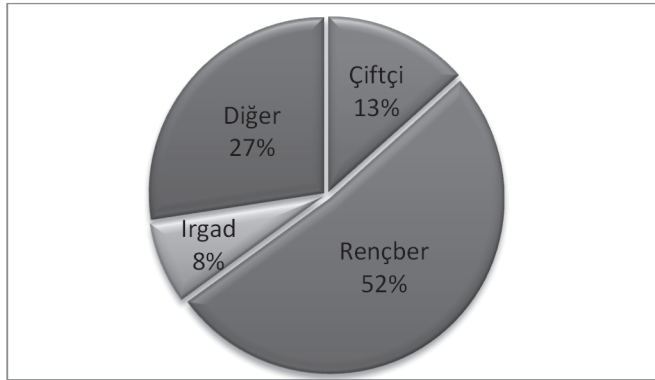
Bütün kazalarda iktisadî hayatın temelinde tarımsal faaliyetler bulunmaktadır. Nitekim bu bölgelerde yaşayan insanların önemli bir kısmı

Osmanlıların gözündeki çift ve çubuk sahibiydiler.⁶⁴ Defterde adı geçen meslekler ekonominin temelinde tarımsal faaliyetler bulunduğunu destekler niteliktedir. Zira defterde yirmi sekiz meslek dalının adı geçmektedir. Bu meslekler içerisinde çiftçilik, reñberlik ve ırgadlık en yaygın olanlarıydı. Adı geçen kazalarda bin altı yüz cizye mükellefi arasında iki yüz on dört kişi çiftçi, sekiz yüz yirmi dört kişi reñber ve yüz yirmi beş kişi ırgad idi. Genellikle zengin sınıfın icra ettiği meslek olarak düşünölen kuyumcu sayısı sadece dörttür. Ayrıca alt gelir düzeyindeki insanların icra ettiği düşünölen hizmetkârlık (yirmi dört nefer), taşçılık (bir nefer), katırcılık (bir nefer) gibi mesleklerde dikkat çekmektedir. Dini sınıfa mensup kişilerin otuz üçü keşiş, biri papazdır. Üretime yönelik meslekler az da olsa icra edilmekteydi. Bunlar arasında en yaygın olanları papucculuk (on bir nefer), çulculuk (on dokuz nefer) ve neccarlık (beş nefer)'idi. Tarıma dayalı meslekler genellikle köylerde icra edilirken üretime dayalı mesleklerin kaza merkezlerinde ve kalabalık nüfusa sahip köylerde icra edildiği görölmektedir.

Tablo 6: Kazalarda Çiftçi, Reñber ve Irgadların Esnâf-ı Selaseye Göre Dağılımları

Kaza İsmi	Esnâf-ı â'lâ			Esnâf-ı evsât			Esnâf-ı ednâ		
	Çiftçi	Reñber	Irgad	Çiftçi	Reñber	Irgad	Çiftçi	Reñber	Irgad
Pertek	25	41	-	-	84	1	-	20	6
Mazgirt	162	-	-	1	136	-	1	29	-
Çemişgezek	-	40	-	-	342	14	-	57	91
Sağman	25	-	-	-	65	3	-	10	10
Toplam	212	81	-	1	627	18	1	116	107

Grafik 2: Çiftçi, Reñber ve Irgadların Esnâf-ı Selaseye Göre Genel Dağılımları

Adı geçen dört kazada en çok icra edilen mesleklere baktığımızda çiftçilerin cizye mükellefleri içerisindeki oranı%13, reñberlerin %52, ırgadların %8 ve diğeri mesleklerin %27 olduğu görölmektedir. Çiftçilerin %99'u â'lâ, %0.5'i evsât,

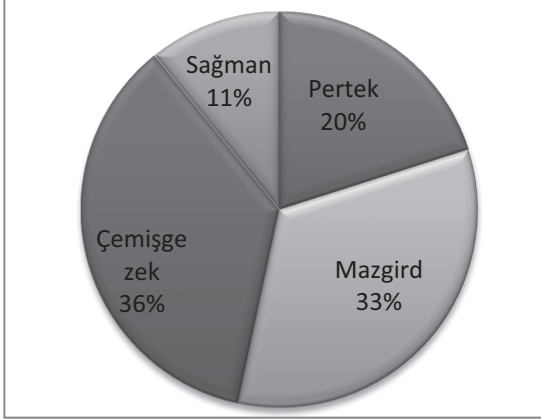
⁶⁴ Fatih Gencer, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim'de Merkezî Otoriteyi Kurma Çabaları", *AÜDTCFD*, 55/ 1 (2015), s. 219.

%0.5'i ednâ, rençberlerin %10'u â'lâ, %76'sı evsât,%14'ü ednâ iken ırgadlardan â'lâ kaydedilen kimse olmayıp %14'ü evsât ve %86'sı ednâdır. Bu meslekler *esnâf-ı selaseye* göre kazalarda farklılık göstermekle birlikte aynı kaza içerisinde de farklılık gösterdikleri dikkat çekmektedir. Bu durum kişilerin cizye vergisi ödemede mesleğine göre değil kazancına göre sınıflandırıldığına işaret etmektedir. Kazalarda yaşayan çiftçilerin nerdeyse tamamının â'lâ, rençberlerin çoğunlukla evsât ve ırgadların ekseri ednâ sınıfından olması bu mesleklerden en yüksek gelir düzeyine çiftçilerin orta gelir düzeyine rençberlerin ve düşük gelir düzeyine ırgadların sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: *Kazalarda Esnâf-ı Selaseye Göre Alınan Tahmini Cizye Miktarları (Esedi Kuruş Cinsinden)*

Kaza Adı	Esnâf-ı â'lâ	Esnâf-ı evsât	Esnâf-ı ednâ	Toplam
Pertek	747	540	249,75	1.536,75
Mazgird	1.611	657	274,5	2.542,5
Çemişgezek	486	1.741,5	513	2.740,5
Sağman	324	405	99	828
Genel Toplam	3.168	3.343,5	1.135,80	7.646,85

Grafik3: *Kazalarda Esnâf-ı Selaseye Göre Alınan Tahmini Cizye Miktarları (Esedi Kuruş Cinsinden) Pasta Grafığı*

Yukarıda da görüldüğü üzere dört kaza içerisinde Çemişgezek en fazla cizye mükellefinin yaşadığı ve en fazla cizye geliri elde edilen kazaydı. Bu kazadaki altı yüz altmış dokuz mükellefin ödedikleri tahmini cizye miktarı 2.740,5 esedi kuruştur. Çemişgezek'ten sonra Mazgird hem kişi sayısı hem de ödenen cizye miktarı açısından ikinci sıradadır. Burada yaşayan dört yüz kırk yedi mükellef tahmini 2.542,5 esedi kuruş cizye ödemiştir. Mazgird'den sonra üçüncü sırada Pertek gelmektedir. Pertek kazasında üç yüz on dört mükellef tahminen 1.536,75 esedi kuruş cizye ödemiştir. Yüz yetmiş mükellefin kayıtlı olduğu Sağman kazası en az cizye mükellefinin yaşadığı yerleşim yeri olup en az

cizyenin alındığı kazaydı. Bu kazada yaşayan yüz yetmiş mükellef yaklaşık olarak 828 esedi kuruş cizye ödemişti.

Genel olarak kazalarda *esnâf-ı selaseye* göre yapılan dağılımda âlâların sayısının evsât ve ednâlardan az olması muhtemelen Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşlarından orta ve düşük seviyeden cizye alma eğiliminden kaynaklanmaktaydı.

Sonuç

Kamil Kepeci tasnifinde 3811 numarada kayıtlı olan ve çalışmaya konu olan defter, Osmanlı Devleti'nin 1691 yılında yaptığı cizye ıslahatına uygun olarak nefer esasına göre düzenlenen mufassal cizye tahrir defterlerine güzel bir örnektir. Bu deftere Pertek, Mazgird, Çemişgezek ve Sağman kazalarında yaşayan gayrimüslim cizye mükelleflerinin isimleri, babalarının isimleri, yaşadıkları yerler, meşgul oldukları meslekler ve ekonomik statüleri kaydedilmiştir. Bu bağlamda ait olduğu yerleşim yerleri ve düzenlendiği dönemin sosyal, iktisadî ve demografik yapısı hakkında bilgiler içerdiğinden adı geçen kazalarla ilgili yapılacak çalışmalara yararlı bilgiler sunacaktır.

İncelenen defterdeki şahıs isimleri araştırılması gereken konulardan biridir. Zira defterde kullanılan isimlerin kökenleri incelendiğinde kazalarda yaşayan kişilerin hangi milletlere mensup olabileceklerine dair fikir edinmek mümkündür. Ayrıca defterdeki isimler arasında Arslan, Kaplan, Balı, Emirhan, Karagöz, Turhan gibi Türkçe, Hüdâ, Murad, Sinan, Emir, Derviş, Cafer, Kemal, Adnan, İskender, Abdal gibi Arapça, Azad, Handan, Nurcan, Bahadır gibi Farsça olduğu düşünülen isimler dikkat çekmektedir. Gayrimüslimlerin bu isimleri kullanmalarının İslamiyet'i kabul etmiş Türk, Arap ve Fars zümrelerinin miraslarından mı yoksa aynı coğrafyada uzun yıllar beraber yaşamış farklı kültürlerin etkileşiminden mi kaynaklandığı bilinmemektedir.

Deftere kaydedilmiş cizye mükelleflerinin boyları, göz renkleri, kaş yapıları, sakal ve bıyıklarının şekilleri ve renkleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu yönüyle de araştırmaya konu olan defter, kazalarda yaşamış insan tipolojisini belirlemede ve antropolojik araştırmalar için yararlanılabilir bilgiler sunmaktadır.

Defterde adı geçen dört kazada toplam bin altı yüz vergi mükellefi gayrimüslim erkek nüfus kaydedilmiştir. Yaşlı, hasta, kadın ve çocuklar cizye vergisinden muaf olduklarından deftere kaydedilmemişlerdir. Bu durum göz önünde alındığında kazalarda yaşayan gayrimüslim reaya sayısının bin altı yüzden daha fazla olacağı aşikârdır. Bu türden hesaplamalara ihtiyatlı yaklaşmak gerekse de özellikle kaynakların yetersiz kaldığı nüfus hesaplamalarında cizye defterlerinin kaynak olarak kullanılabilmesi önem arz etmektedir.

1691 yılından önce tutulmuş mufassal tahrir defterleri ya da sonra tutulmuş farklı cizye defterlerindeki kayıtlar, incelenen defterdeki kayıtlarla karşılaştırıldığında kazalardaki nüfus, nüfus hareketliliği, sosyal ve ekonomik hayata dair değişiklikler ve gelişmeler kolaylıkla takip edilebilir. Bu da bizlere kesintisiz tarihi bilgi sunacaktır.

İncelemeye konu olan defterde bütün kazalara ait bilgilerin itinalı ve aynı düzen içerisinde kaydedilmiş olması devletin başkentten oldukça uzak birimlerinde bile merkezi hazinenin gelirlerini toplama konusundaki hassasiyetini göstermektedir.

Sonuç olarak incelemeye konu olan defter içerdiği bilgiler itibariyle Osmanlı tarihi ile ilgili yapılacak çalışmaların yanı sıra sosyoloji, iktisat tarihi, teoloji, antropoloji, etimoloji alanlarında da yapılacak çalışma ve yorumlara kaynaklık edebilecek bilgiler sunmaktadır.

Kaynakça

a. Arşiv Kaynakları

Kamil Kepeci Tasnifi (KK):3508, 3509, 3530, 3811.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 2762, 07410.

Milli Kütüphane-Ankara Diyarbakır Şer‘iyye Sicilleri (DŞS): 360, 626.

b. Kaynak Eserler

Abdurrahman Vefik, *Tekalîf-i Kavaidi*, I, İstanbul 1328.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tablil Metin (1066-1116/1656-1704)*, Haz. Abdülkadir Özcan, TTK Yay., Ankara 1995.

Râşid Mehmed, *Tarih-i Râşid*, I-II, İstanbul 1282.

c. Araştırma ve İnceleme Eserler

AYCİBİN, Zeynep, *XVII. yüzyıl Sadrazamlarından Köprülü-şâde Mustafa Paşa Döneminde Osmanlı Devleti'nin Siyasi ve Sosyal Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2001.

BARKAN, Ömer Lütfi, “ 894 (1488-1489) Yılı Cizyenin Taksimatına Ait Muhasebe Bilançoları”, *Belgeler*, C.I, Sayı: 1 (1964), s. 1-117.

BECKER, C. H., “Cizye”, *İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1993, s. 199-201.

BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.

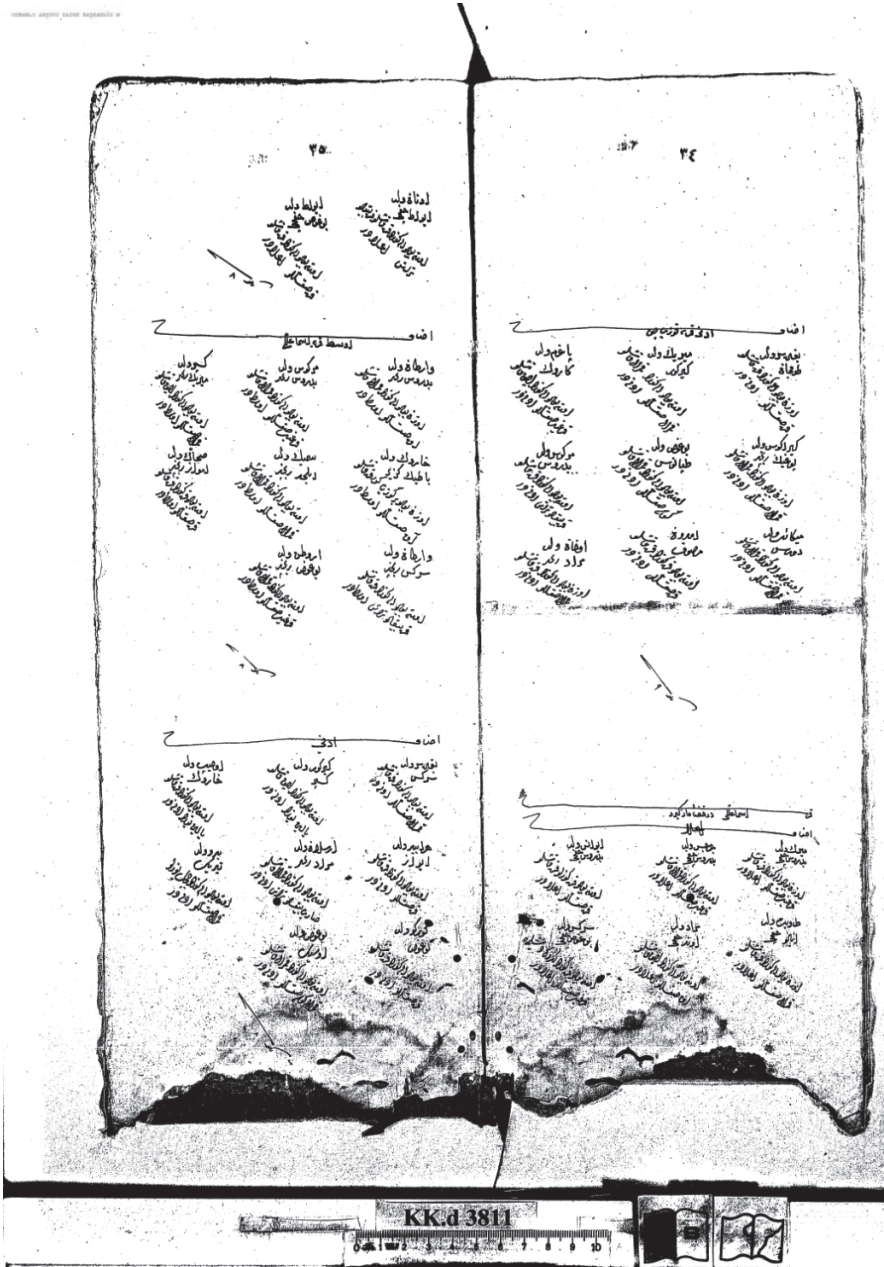
ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler” *AÜDTCFD*, V/V, (Kasım – Aralık 1947), s. 484-510.

DARLING, Linda, *Revenue Raising and Legitimacy Tax Collection and Financial Administration in the Ottoman Empire 1550-1560*, Leiden-Brill 1996.

- Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri Amid Mahkemesi*, V. Cilt, Ed. Ahmed Zeki İzgör, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Yayın No: 32, Diyarbakır 2015, s. 35-38.
- DÜNDAR, Recep, "H.1053-M.1643 Tarihli 8428 No'lu Cizye Defteri'nin Tanıtımı ve Değerlendirilmesi" *History Studies*, no. 4 (November 2012), s. 125-146.
- DÜNDAR, Recep- AYDIN, Mesut, "3924 Nolu Cizye Defterine Göre Kıbrıs Eyaleti Baf ve Kukla Kazalarında Gayrimüslimler (H.1061/M.1650-51)", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 31, Niğde 2012, s. 77-98.
- ERCAN, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Bellekten*, LV/213 (1991), s. 371-391.
- ERKAL, Mehmet, "Cizye", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 42-45.
- ERPOLAT, Mehmet Salih "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, S. 4, Eylül 2004, s.189-204.
- ERPOLAT, Mehmet Salih, "H.1104-1105/M.1691-1692 Tarihli Diyarbakır Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.III, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği, Erciyes Ün. Yay., Kayseri, s. 49-65.
- ERPOLAT, Mehmet Salih, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, S. 4, Eylül 2004, s. 155-187.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yay., İstanbul 1996.
- GENCER, Fatih, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Dersim'de Merkezi Otoriteyi Kurma Çabaları", *AÜDTCFD*, 55, 1 (2015), s. 217-242.
- GOFMAN, Daniel, "The Maktu System and the Jewich Community of Sixteenth Century Safed: A Study of Two Documents from of the Ottoman Archives", *Osmanlı Araştırmaları*, III, 1982, s. 81-90.
- GÜLSOY, Ufuk, "Cizye'den Vatandaşlığa: Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni", *Türkler*, C.14, s. 82-93.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlılar'da Cizye", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 45-48.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Bellekten*, XXIII/92, (Ekim 1959), s. 575-610.
- JENNINGS, R. C., "Zimmis (Non- Muslim) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXI/3, 1978, s. 225-293.
- KALDY-NAGY, Gyula, "Bevölkerungsstatistik cihet Quellentwert der Cizye Defter und der Tahrir Defter", *Acta Orientalia Hungarica*, 1960, 11, s. 259-269.

- KIEL, Machiel “Anatolia Transplented Patterns of Demographic Religiousand Ethnic Changes in The District of Tozlu (N. E. Bulgaria) 1479-1873”, *Anatolica*, XVII, 1991, s.1-27.
- KIEL, Machiel, “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and The Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research”, *Etudes Balkaniques*, 1990, 4, s. 70-104.
- KIEL, Machiel, “Hrazgrad Hezargrad Razgrad The Vicissitudes of Turkish Town in Bulgaria”, *Turvica*, (1991), s. 21-23.
- NEDKOFF, Boris Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye”, *Bellekten VIII/32*, Çev. Şinasi Altundağ, Ankara 1944, s. 599-652.
- ÖZCOŞAR, İbrahim- GÜNEŞ, Hüseyin Haşimi, “Osmanlı Devleti’nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı’nın Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış- 2006, 5/15, s. 159-179.
- ÖZEL, Oktay, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2001, s. 35-50.
- ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990.
- Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Kılavuzu ve Belge Örnekleri*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 16, İstanbul 1994.
- TATAROVA, Maria, “Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century”, *Etudes Balkaniques*, 1988, 2, s. 55-63.
- ÜNAL, Mehmet Ali, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyleri-Pir Hüseyin Bey Oğulları”, *OTAM*, Sayı: 2, Ankara 1991, s. 239-265.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1997.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yay., Ankara 1999.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK Yay., Ankara 1989.
- W. MC. GOWAN, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe Taxation Trade and Struggle for Land 1600-1800*, Cambridge 1981.
- YÖRÜK, Doğan, “1843 Tarihli Cizye Defteri’ne Göre Aksaray Kazâsı’ndaki Gayrimüslimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 170, İstanbul 2007, s. 143-160.
- YÖRÜK, Doğan, “H.1259/M.1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri’de Rum Ve Ermeniler”, *Turkish Studies*, Volume 8/11 Fall 2013, p. 439-466.
- YÖRÜK, Doğan, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, Konya 2007, s. 61-74.
- YURDAYDIN, Hüseyin G., “İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/1, Ankara 1986, s. 97-110.

Ek-1: Diyarbekir Vilayeti'nin 3811 Numaralı Cizye Defteri Örneği

Ek-2: 1691 Taribli Cizye Reformunun Kapsamını İçeren Nişan

